

RAVSHANBEKOVA Difuza Sherzod qizi
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
1-bosqich magistranti
dilfuzaravshanbekova@gmail.com

ОФИШГАН ХУЛҚНИ ТАШХИС ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

METHODS FOR DIAGNOSING DEVIANANT BEHAVIOR

Annotatsiya: Ushbu maqolada insonda uchraydigan deviant (og'ishgan) xulq-atvor va uni tashxis qilish usullari haqida fikr yuritilgan. Shu bilan birga, og'ishgan xulqni psixodiagnostika (tashxis) qilish usullarini turli xil psixologik olimlar tomonidan o'rganilganligi, hamda ularning ilmiy qarashlari yoritilgan. Maqolada deviant xulqni diagnostika qilishning asosiy elementlari, tashxislashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodikalar aks etgan. Shuningdek, mazkur ilmiy qarashlar orqali xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: deviant, diagnostika, metodika, eksperiment, anamnez, delikvent, addiktiv, patologik, autoagressiv, proyektiv metodikalar, Ayzenk testi, Rozensveyk metodikasi, Filips anketasi.

Аннотация: Эта статья дает представление о девиантном (отклоняющемся) поведении, встречающемся у человека, и методах его диагностики. В то же время тот факт, что методы психодиагностики (диагностики) отклоняющегося поведения изучаются различными учеными-психологами. Также отражены основные элементы диагностики девиантного поведения, методы, которые могут быть использованы при диагностике. Кроме того, выводы делаются на основе этих научных взглядов.

Ключевые слова: девиантный, диагностический, методический, экспериментальный, анамнез, делинквентный, аддиктивный, патологический, аутоагрессивный, проективные методы, тест Айзенка, метод Розенвейка, опросник Филлипса.

Annotation: This article discusses deviant behavior in humans and ways to diagnose it. At the same time, the methods of psychodiagnostics (diagnosis) of deviant behavior were studied by various psychologists, as well as their scientific views. The article describes the main

elements of the diagnosis of deviant behavior, methods that can be used in the diagnosis. Conclusions are also made through these scientific views.

Keywords: deviant, diagnostic, methodical, experimental, anamnesis, delinquent, addictive, pathological, autoaggressive, projective methods, Eysenck test, Rosensweik method, Phillips questionnaire.

KIRISH

Statistik ma'lumotlarga qaraganda O'zbekistondagi jinoyat ishlari bo'yicha sudlar tomonidan 2002-yili 49173 shaxsga nisbatan jinoyat ishi ko'rilgan bo'lsa, ulardan 2163 tasi voyaga yetmaganlardir, bu esa 4,3% ni tashkil etadi. Bulardan 613 tasi (28%) maktab o'quvchilari, 644 (29%) litsey va kollej o'quvchilari ekanligi aniqlangan. Shuning uchun ham hozirgi kunda deviant xulq-atvorni psixologik tashxis qilish dolzarbdir.

Har qanday aniq fan o'zining o'rganish usullariga ega bo'lib, ayniqsa, deviant xulq-atvorni o'rganishda psixolog aniq va alohida bo'lgan ijtimoiy psixologik xususiyatlarni aniqlashi, ularning kelib chiqish sabablarini ham o'rganishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Kuzatish, suhbat, intervyu, anketa so'rovnomasi, ekspert baholash usuli, o'zini-o'zi baholash uchun shaxsiy so'rovnomalar, psixologik testlar, ijtimoiy baholash usullari orqali deviant xulq-atvorni diagnostika qilish maqsadga muvofiq [1].

Ijtimoiy me'yorlarni buzish sifatida tushuniladigan deviant xulq-atvor keyingi yillarda keng tarqalgan. Ilgari og'ishlar faqat o'smirlik davrining atributi deb hisoblangan, shuning uchun diagnostika vositalarini ishlab chiqish asosan ushbu toifadagi odamlar uchun amalga oshirilgan.

ASOSIY QISM

Fan rivojlanishining hozirgi bosqichida og'ishlarni tashxislash usullarini tanlash juda murakkab, ammo bu ro'yxat muntazam ravishda yangi elementlar yoki mavjudlarini o'zgartirishlar bilan yangilanadi. Hammasi bo'lib diagnostika usullarini 3 avlodini ajratish mumkin [7].

Jismoniy shaxslarni tashxis qilishning birinchi usullari klinik belgilarga, anamnez (bemorning o'zidan yoki uni biladigan kishilardan shu bemorning hayot sharoiti yoki kasallik tarixi haqida

so‘rab to‘planadigan ma‘lumotlar)ga asoslangan va ancha intuitiv. Ya‘ni, mutaxassislar kuzatish va professional tajriba orqali prognoz qilishgan.

Ikkinchi avlod statistik ma‘lumotlarga asoslanadi, ya‘ni og‘ishlar va o‘lchash mumkin bo‘lgan aniq faktlar (ma‘lumot darajasi, oila daromadlari) o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanadi.

Uchinchi avlod usullari nafaqat haqiqiy ma‘lumotlarni, balki dinamik omillarni ham hisobga oladi, masalan, tengdoshlar bilan munosabatlar, maktab samaradorligi. Yangi usullarning yana bir yutug‘i – bu shaxsning ehtiyojlarini baholash va hisobga olishdir.

Tarbiyasi qiyin o‘smirlarni tadqiq etishda psixologiyada psixodiagnostika va korreksiya ishlari uchun yagona yondashish mavjud emas. Har bir yondashish o‘zining kuchli va zaif tomonlariga ega va u yoki bu metodni tanlash bir qator shartlarga:

- psixologning kasbiy tayyorgarlik darajasining xarakteriga;

- uning qaysi nazariyaga ko‘proq yaqinlashishiga;

- uslubiy vositalarga;

- va nihoyat, konkret voqea holatining xususiyatlariga bog‘liqlidir [2].

Deviant xulq diagnostikasining asosiy elementlari quyidagilardan iborat [7]:

Suhbat yoki kuzatish. Natijada mutaxassis bolaning yoki kattalarning yashash sharoitlari, uning sevimli mashg‘ulotlari, atrof-muhit, shaxsiy xususiyatlari (temperament, aqliy jarayonlarning tezligi va boshqalar) haqida ma‘lumot oladi. Shunday qilib, mutaxassis mumkin bo‘lgan salbiy omillarni va ijobiy sohalarni, ya‘ni og‘ishlarni davolashda yordam topish mumkin bo‘lgan joylarni aniqlaydi.

Ota-onalar, do‘stlar va o‘rganilayotgan shaxs atrof-muhitining boshqa sub‘ektlarini so‘rov qilish. Ushbu suhbatlardan mutaxassis boshqa odamlarning fikr-mulohaza va qarashlarini o‘rganadi. Birinchi holda, sub‘ekt dunyoni va o‘zini o‘z nuqtai nafari bilan tasvirlaydi, bu ko‘pincha haqiqatdan ajralib turadi. Yoki aksincha, atrof-muhit shaxsni o‘zidan ko‘ra yomonroq ko‘radi. Misol uchun, o‘smir shunchaki qo‘llab-quvvatlash va e‘tiborni qidiradi, lekin ota-onalar buni tushunmaydilar, chunki ular o‘z farzandlarini tajovuzkor, xavfli va hakoza deb bilishadi.

Shaxsiy xususiyatlarni aniqlash uchun test usullari (so‘rovnomalar va anketalar). Kompleks individual ravishda tanlanadi, lekin qoida tariqasida harakter urg‘ularini, temperamentni, shaxsiyat yo‘nalishini, tashvish darajasini aniqlash kerak. Ya‘ni, umumiy shaxsiy anketalardan foydalanish tavsiya etiladi.

Og‘ishlarning o‘zini (ba‘zi turlarini) va shaxsning ularga moyilligini aniqlash uchun anketalar.

Ongsiz diagnostika. Agar yuqorida tavsiflangan usullarda odam asosan ongli elementlarni bergan bo‘lsa (suhbatni hisobga olmaganda), u holda loyiha usullarini amalga oshirishda odamning ongsizligi gapiradi. Ko‘pincha og‘ishlar bostirilgan his-tuyg‘ular, fobiyalar, travmatik vaziyatlar tufayli yuzaga keladi.

Deviant xulq-atvorning zamonaviy psixologiyada eng muhim nazariy va amaliy muammolaridan biri diagnostikadir. Uning mohiyati inson xulq-atvoridagi og‘ishlarni tashxislash va ularni psixologik hodisa yoki psixopatologik alomatlar sifatida tasniflashning ob‘ektiv va ishonchli mezonlarini ishlab chiqishda yotadi, – degan edi rus psixoterapevti V.D.Mendeleevich o‘zining “Deviant xulq psixologiyasi” asarida [3].

Psixodiagnostikaning maqsadi – bir guruh odamlar yoki shaxs to‘g‘risida psixologik xulosa qilish uchun material berish, bu shaxsning bir xil populyatsiyaning boshqasidan qanday farq qilishini ko‘rsatishdir [4]. Deviant xulq-atvor psixologiya fanida juda muhim o‘rin tutadi. Psixodiagnostika deviant xulq-atvorning rivojlanish sabablari, omillari va qonuniyatlari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun ham, xatti-harakatlarning buzilishini psixokorreksiya qilish va oldini olish sohasida amaliy ishlarni olib boorish uchun ham katta ahamiyatga ega [5].

Og‘ishlarning to‘liq tashxisini mutaxassis (psixolog, psixoterapevt) bajargani maqsadga muvofiq. Biroq, ba‘zi usullar mustaqil ravishda qo‘llanilishi mumkin [6], masalan, diagnostika testlari va anketalar. Quyida bolalar va kattalardagi og‘ishlarni tashxislashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ba‘zi aniq usullar bilan tanishib chiqsak.

Shaxsiy testlar:

16 yoshdan oshgan odamlarga tashxis qo‘yish uchun Minnesota ko‘p o‘zgaruvchan shaxs so‘rovnomasidan foydalanish maqsadga

muvofig. Unda gipoxondriya, depressiya, isteriya, psixopatiya, erkaklik-ayollik, introversiya-ekstraversiya, psixosteniya, paranoyya, gipomaniya, shizofreniya kabi holatlar aniqlanadi.

O'smirlarni (14-18 yosh) o'rganish uchun "Pataxarakterologik diagnostika so'rovi" usuli mos keladi. Uning o'tishi natijasida shaxsiyatning urug'lari, psixopatiya va individual og'ishlarga moyillik, emansipatsiya reaksiyasining og'irligi, erkaklik-ayollik, organik-ruhiy kasalliklar aniqlanadi. Savollar quyidagi mavzular bo'yicha tuzilgan: farovonlik, kayfiyat, uyg'u, uyg'onish, ishtaha, spirtli ichimliklar, jinsiy aloqa, kiyim-kechak, moliya, ota-ona, do'stlar, boshqalar, begonalar, yolg'izlik, kelajak, yangi, muvaffaqiyatsizlik, sarguzasht va shunga o'xshashlar.

Ayzenk so'rovnomasi (nemis psixologi G.Y.Ayzenk tomonidan yaratilgan individuallikning asosiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga olgan ikki (introversiya va ekstroversiya) xususiyat hamda emotsional barqarorlik kabilarni aniqlashga qaratilgan so'rovnoma) barcha yoshdagilar uchun keng tarqalgan va asosiylardan biridir. Bolalar va kattalar uchun alohida modifikatsiya mavjud. Mazkur metod insonning temperamentini, ekstraversiya-introversiyani, qo'zg'aluvchanlik-barqarorligini ochib beradi.

Proektiv metodika:

Rozensveyk testi. 4 yoshdan 13 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun bolalar modifikatsiyasi, 12 yoshdan 15 yoshgacha bo'lganlarga kattalar va bolalar modifikatsiyasi mavjud. Metod insonning muammoli vaziyat yoki muvaffaqiyatsizlikka munosabatining o'ziga xos xususiyatlarini va undan chiqish yo'lini ochib beradi. Mavzuga bir nechta tayyor vaziyatlarga yechim topish taklif etiladi (vizual material – rasmlar).

Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash usullari:

Ko'pincha bolalar va o'smirlarga tashxis qo'yish uchun ishlatiladi. Oiladagi og'ishlarning mumkin bo'lgan sabablarini aniqlash uchun quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi:

Ota-onalar farzandiga qanday munosabatda bo'lishini aniqlash uchun Varga so'rovnomasi (ota-onalar uchun);

O'smirning ota-onalarga munosabatini aniqlash uchun Shaferning so'rovnomasi (bolalar uchun)

Bolalar va o'smirlarda maktab muammolarini aniqlash usullari.

Maktab tashvishini o'rganishning har qanday usullariga moslashish darajasi mos keladi, masalan:

Fillips anketasi (J.Donald Filips tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, maktab yoshidagi bolalarda maktab bilan bog'liq tashvish darajasini o'rganishga qaratilgan);

Talaba sotsiometriyasi.

Keling endi alohida nuqta sifatida to'g'ridan-to'g'ri deviant xatti-harakatni yoki unga moyillikni aniqlash usullarini ko'rib chiqsak. So'rov fenomenologik yondashuvga, ya'ni barcha og'ishlarni (ijobiy va salbiy) aniqlashga asoslanadi.

Eslatib o'tamiz, ijobiy og'ishlar – fidoyilik, qahramonlik, madaniy ob'ektlar yaratish, ya'ni jamiyat taraqqiyotini ta'minlaydigan narsani anglatadi. Salbiy og'ishlarga alkogolizm, giyohvandlik, fohishalik va jinsiy behayolik, jinoiy xatti-harakatlar, o'z-o'zini yo'q qilish, inson va umuman jamiyatning regressiyasini keltirib chiqaradigan xatti-harakatlarning boshqa shakllari kiradi.

"Deviant xulq-atvor" metodikasi (mualliflar – rus psixologlari M.Yu.Kolosnitsina va E.A.Kadatskaya) shaxsiyat testlariga asoslanadi va og'ish tendensiyasini ochib beradi. Test 105ta topshiriqni o'z ichiga olib, javob natijalariga ko'ra shaxsning quyidagilardan qay biriga moyilligini aniqlash mumkin:

Autodestruktiv og'ish, ya'ni o'z-o'zini yo'q qilish (sabab – tavakkal qilish istagi);

Patologik og'ish (sabab – intrapersonal og'ish, tajovuzkorlik, impulsivlik);

Delikvent og'ish, ya'ni jinoiy xatti-harakatlar (sabab – ehtiyoj-motivatsion sohadagi kamchiliklar, pedagogik kamchiliklar, infantilizm);

Addiktiv og'ish, ya'ni haqiqatdan qochish;

Autoagressiv og'ish, ya'ni o'z joniga qasd qilish (sabab – anatomiya, altruizm, xudbinlik);

"Deviant xulq-atvorga moyillikni diagnostika qilish usuli" (muallif – Rossiyalik doktor-psixolog olim R.V.Ocharova) deb nomlangan yana bir metodika mavjud. Anketa 98 ta bayonotdan iborat bo'lib, quyidagilarni aniqlashga imkon beradi:

– Ijtimoiy nafilikka bo'lgan ustanovka;

– Ijtimoiy nafilikka bo'lgan moyillik;

– Addiktiv xatti-harakatlarga moyillik;

– O'z-o'ziga zarar yetkazish va o'z-o'zini yo'q qilishga moyillik;

- Tajovuzkorlik va zo‘ravonlikka moyillik;
- His-tuyg‘ularni nazorat qilish darajasi;
- Huquqbuzarlikka (delikvent) moyillik.

Xuddi shu nom bilan boshqa shunga o‘xshash metodika mavjud. Mualliflar Rossiya psixoterapevtlar assotsiatsias a‘zosi, psixolog-konsultant E.V.Leus va Rossiyalik klinik psixolog A.G.Solovyov. Anketa 75 ta bayonotni o‘z ichiga oladi. Natijada quyidagi shkalalar aniqlanadi:

- Qaram xatti-harakatlar;
- O‘z-o‘ziga zarar yetkazadigan xatti-harakatlar;
- Tajovuzkor (agressiv) xatti-harakatlar;
- Huquqbuzarlik (delikvent) harakatlar;
- Ijtimoiy shartli xatti-harakatlar.

XULOSA

To‘plangan psixologik va psixodiagnostik ma’lumotlarga qaraganda, shaxsning og‘ma xulq-atvorini tashxis qilish usullari deviant shaxs bilan ishlashning asosiy bosqichidir. Deviant xulq-atvorga tashxis qo‘yishda uning mavjudligi faktini emas, balki uning o‘ziga xos turini, boshqa og‘ishlarga moyilligini, shaxsning zaif tomonlarini, ijtimoiy muhitni, og‘ishlarning sabablarini aniqlash kerak. Og‘ishgan xulq-atvorni psixologik tashxis qilishda, xususan, Ayzenk so‘rovnomasi o‘smirlardagi emotsional barqarorlikni tashxis qilsa, pataxarakterologik diagnostik so‘rov o‘smirlar xulq-atvorini o‘rganishga, Rozensveyk metodikasi esa o‘smirlardagi og‘ishgan xulqni proektiv usulda tadqiq qilishda unumli foydalaniladi. Mazkur harakatlar og‘ma xulq-atvorni tashxis qilishda samarali natija berishiga ishonamiz. Chunki muvaffaqiyatli va aniq tashxis to‘g‘ri va samarali ishlashning kalitidir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Asadov Yu., Musurmanov R. O‘smirlar deviant xatti-harakatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. O‘quv-metodik qo‘llanma. – T.: Sano-standart, 2011.
2. Abduvahobova D. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi: ma’ruzalar matni. – Jizzah, 2013.
3. Менделеевич В.Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие для вузов. Речь. – Санкт-петербург, 2005.
4. Валерьевна С.Л. Взаимосвязь общения и тревожности у детей подросткового возраста. Дипломная работа. – Астрахань – 2001г.
5. Макушина О.П. Методы психологического изучения девиантного поведения. Учебное пособие. – Воронеж, 2006.
6. Майсак Н.В. Диагностика и коррекция личностных особенностей подростков с девиантным поведением: Монография / Н.В. Майсак. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2009.
7. Трошина С. Диагностика девиантного поведения у детей и взрослых // <https://psychologist.tips/154-diagnostics-deviantnogo-povedeniya-u-detej-i-vzroslyh.html> 18.04.2022